

Моця О. П.

КИЇВСЬКА РУСЬ: ДЕРЖАВА, КУЛЬТУРА, НАРОДНІСТЬ

У статті розглядаються актуальні питання історії Київської держави навколо яких триває полеміка представників різних напрямів досліджень — від традиційних для недавніх радянських часів офіційних поглядів до спроби запропонувати своє авторське бачення деяких ще не до кінця вивчених питань.

У 90-х роках ХХ ст. закінчився історичний період у житті східнослов'янської ойкумени і, зокрема, у взаємовідносинах двох її складових - українського та російського народів. Адже після об'єднання їхніх державних утворень за часів гетьмана Богдана Хмельницького та царя Олексія Михайловича (Переяславська рада 1654 р.) своєрідні інтеграційні процеси в цьому європейському регіоні тривали протягом досить значного періоду часу. В рамках Російської імперії безперечно домінував «старший брат», а представниками інших народів, в тому числі й українського, за влучним висловом вітчизняного політика першої половини ХХ ст. М. А. Славінського, відводилась роль національних напівфабрикатів. А в перспективі «маячила» асиміляція і сходження з історичної арени. Така тенденція тривала і в радянські часи, коли нова влада в етно-політичному плані майже повністю сприйняла старі імперські ідеї.

Тож тільки після розпаду Радянського Союзу - тобто майже через три з половиною століття від початку такої «інтеграції» - сучасні етноси вступили в нову фазу свого розвитку.

В такі перехідні періоди закономірним є звернення до свого минулого, без якого, як відомо, немає майбутнього. Але в цьому процесі існує й своє підводне каміння, коли на перше місце виходить не врівноважений всесторонній аналіз, а сьогоденні політичні амбіції, котрі ще й підкріплюються недавніми офіційними версіями та доктринами. Їх противники у відносно недалекому минулому отримували досить швидко тавро націоналістів і надовго «вибували з гри». А «єдино правильна» партійна думка знову отримувала «незаперечну перемогу» і дискусії не підлягала.

Тривалий історичний період, про який згадувалось вище, - тема не однієї праці. Тож не будемо тут розглядати всі аспекти проблеми, а зупинимось лише на одному із них. Бо і в цьому питанні

теж існує немало недоречностей, які слід спокійно проаналізувати. Мова йде про Київську Русь - політичне середньовічне утворення, що, на думку одних дослідників, було державою українською, а на думку інших - російською.

Нагадаємо, що «Київська Русь», або «Давня Русь» чи «Русь-Україна», - це кабінетні терміни. Адже сучасники називали цю державу «Руська земля» або просто «Русь». Вищевказана назва з'явилась на основі розробки (московські книжники XVI ст., М. М. Карамзін, С. М. Соловйов, В. Й. Ключевський та ін.) концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого в Москві князівського роду. Одночасно з обґрунтуванням даної теорії виникли й терміни «Київська Русь», «Володимирська Русь», «Московська Русь» - за назвами центрів концентрації владних функцій.

Втім, тут ми не будемо торкатися питання про відношення до давньоруської спадщини правителів Московського царства чи Великого князівства Литовського, хоч і відзначимо, що роль останнього в цьому процесі ще не до кінця вивчена. Говорячи ж про київський період історії середньовічних східних слов'ян, зазначимо, що територія Середнього Подніпров'я справді була центром Русі. Це зафіксував ще князь Олег, який у 882 р. об'єднав північні та південні території, а Київ назвав «матір'ю міст руських». Крім цього літописного повідомлення, численні згадки в різних списках локалізують Русь на півдні країни. Це стосується не лише південних літописних зводів, а й Новгородського першого літопису старшого і молодшого ізводів, де Приладожжя та й загалом Новгородщина зветься як «вся Новгородская область». Така ж стабільність у термінології простежується до назви «Русь» в її середніпровській локалізації: сюди з Новгорода Великого ходять єпископи, князі та посадники для вирішення різноманітних питань і нагальних проблем, завоювання влади чи координації дій.

Як ядро держави визнає Середнє Подніпров'я і візантійський імператор Константин Багрянородний, який у X ст. вказує на північні райони як на «Зовнішню Русь», звідки кораблі йдуть до центру - на південь. До речі, пізніші назви «Мала» та «Велика» Росія безпосередньо відносяться до вищезгаданої ситуації територіального визначення. Адже ці терміни в середньовічних джерелах використовувались не для означення розмірів територій, а для розмежування політико-адміністративних частин. «Мала» частина - метрополія, а «велика» - територія розселення. Лише пізніше приведена семантика змінилася і терміни почали використовуватися в зовсім про-

тилежному значенні. Вказуючи ж на саму появу назви «Русь», слід зауважити, що інформації з цього приводу явно недостатньо, хоча більшість лінгвістів нині схиляється до північного її походження.

Говорячи ж про політичний устрій та соціально-економічні відносини, весь давньоруський період можна розділити на два етапи: ранньофеодальної монархії (IX-XII ст.) та феодальної роздробленості (XII-XIII ст.). На першому з них основні імпульси управління здійснювалися зі столиці держави, а на другому ефективно розвивались і центри удільних князівств, що було типовим для інших європейських країн. На різних східнослов'янських територіях у той чи інший час переважали монархічні або республіканські феодальні тенденції, набирали переважної ваги відцентрові й доцентрові сили, зміцнювали своє становище або ж занепадали окремі князівські родини.

Лише Київська земля так і не виділилась у спадкоємну вотчину якої-небудь гілки Рюриковичів, не склалась в окреме незалежне князівство. Аж до трагічних подій 40-х років XIII ст., тобто до монголо-татарської навали, вона вважалась власністю великокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадковістю всього давньоруського князівського роду. Тож весь період існування цієї держави слід іменувати києворуським, а володимирський та московський відносити вже до історії етнічних росіян. На південноруських, пізніше українських землях історична періодизація повинна далі розглядатися за своїми параметрами. Один з варіантів недавно було запропоновано читачам «Українського історичного журналу», але це лише початок розробки нової, і досить складної проблеми.

Конкретна суть давньоруського феодалізму полягала в державній належності земельних володінь, які роздавалися великим князем київським чи володарем окремої літописної землі, але не просто як приватним магнатом, а як носієм державних символів. Права володаря залежали від володіння відповідним князівським столом. Тобто, такий «державний» феодалізм характеризується вираженням землеволодіння безпосередньо з відносин панування. Походження визначало й суттєві моменти феодальних відносин, серед яких, окрім вищеназваного, є ще два. Перший з них - домінування «волості» як форми землеволодіння, близької до беніфіціальної, й підпорядковане значення «вотчини» (близької до «аллоду»). Другий - панування централізовано-рентної системи експлуатації «волості» князями при наявності й «вотчинної» - в домені-

альних володіннях. Тобто, на відміну від повної, відчужуваної власності, характерної для феодальної Західної Європи, в Європі Східній на першому місці була власність умовна, тимчасова, невідчужувана.

Але це зовсім не говорить про відсталість соціально-економічного розвитку населення східноєвропейського регіону. Адже існує аргументована думка, що західноєвропейська модель феодалізму є лише конкретним (можливо, навіть унікальним) політичним варіантом в історії, а не власне етапом. Та й конкретні факти вказують на те, що до XIII ст. східна модель розвитку суспільства випереджала за якісними показниками західноєвропейський світ в економічному плані, а міста Візантії та Русі помітно відрізнялись від західноєвропейських і мали чимало спільного з урбаністичними центрами Сходу.

Такі твердження логічно пояснюються навіть географічним положенням середньовічних суспільств чорноморсько-середземноморського регіону, центром якого в цей час була Візантійська імперія. Внаслідок цього спільні риси давньоруському феодалізму можна шукати не лише на Балканах, а й далі на південь, зокрема в середньовічному Єгипті. Звичайно, це було не просто відображення процесів у контактній зоні між цивілізаціями Сходу і Заходу, а конкретні прояви загальноісторичних закономірностей. На відміну від тих же Єгипту або Візантії, де зафіксовані етнічна відособленість правлячих прошарків (у першому з названих випадків) чи часта зміна династій (в другому), на Русі з самого початку правила лише Рюриковичі, представники яких були досить швидко асимільовані слов'янами. Згадаймо з цього приводу хоча б імена перших князів: Олег та Ігор - в основі скандинавські, а в третьому поколінні вже Святослав - суто слов'янське. Наведемо ще один красномовний факт: із 56 скандинавських імен русько-візантійського договору 944 р. лише 7 увійшли в обіг на Русі.

На відміну від західноєвропейських феодалів усіх рангів, які в переважній більшості, отримавши свої володіння, залишалися там назавжди, а потім передавали їх своїм нащадкам (процес проходив з покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи з часів ранньофеодальної монархії, постійно перебували в русі, не шкодуючи сил і енергії для переміщення й здобуття політично престижнішого та економічно вигіднішого столу. При цьому володарі окремих земель-князівств, рвучись до нових володінь, намагалися залишати за собою й старі надбання. Для західноєвропейських володінь та їхніх господарів, які перебували, так би мовити, в статич-

ному стані, була абсолютно нетиповою ситуація, котра зафіксована в Іпатьському літопису під 1135р.: «Юрій випросив у брата свого Ярополка Переяславль, а Ярополку дав Суздаль і Ростов та інші волості свої, але не всі». Разом з князем на нові місця проживання перебиралось і його численне оточення, що, звичайно, сприяло новим контактам у цьому середовищі.

За вже згаданою російською історичною концепцією в процесі перенесення центру країни з Дніпра на Волгу досить важливими були події 1169 р., коли силами князя Андрія Боголюбського давня столиця держави була розгромлена. Але сам володимиро-суздальський князь узагалі не очолював військо і залишався вдома. Цю операцію він доручив своєму сину Мстиславу. Тоді в поході на Київ «... брали участь не тільки і навіть не стільки суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції у відношенні до давньої столиці Русі проводили й інші князі, зокрема Всеволод Ольгович, Роман Мстиславич і Рюрик Ростиславич, які займали чернігівський, волинський і київський столи. Це була боротьба за владу, за старійшинство серед давньоруських князів, представників однієї країни і єдиної давньоруської народності».

Та перш ніж перейти до розкриття досить спірного питання про існування давньоруської народності (особливо на етапі феодальної роздробленості), зупинимось на деяких теоретичних розробках, що мають відношення до теми, яка розглядається. Зокрема вивчення людських спільнот базуються на відносно розробленій теорії еволюції етнічних процесів різного рівня. Сформульовані такі поняття, як етнікос, тобто етнос у вузькому значенні цього терміна. Під цим поняттям розуміється історично сформована на конкретній території стійка спільність людей, котра мала загальні, відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомість), що фіксується у самоназві (етнонімі).

Крім того, відзначається, що серед компактних етнічних утворень особливе місце займають ті, що пов'язані з так званими соціальними організаціями, під якими розуміють окремі територіально-політичні (або ж потестарні) спільноти. Вони становлять самостійні макроєдиниці суспільного розвитку. Утворення, що виникають при цьому - етносоціальні організми - створюють сприятливі умови для стійкості етносу чи його відродження.

Чинниками, що впливали на появу нових етнічних об'єднань, були: посилення міжплемінних

контактів у зв'язку зі збільшенням народонаселення, наявність ранньокласових держав, міграції. Важливим є і спостереження, що етнічна самосвідомість, котра культивувалась головним чином представниками пануючих прошарків суспільства, не залишалася незмінною в часі. Так, уявлення про спільність походження, яке виступало в ролі одного з головних компонентів самосвідомості різних етнічних угруповань на певних етапах розвитку народності, відступає на другий план порівняно з таким його компонентом, як уявлення про спільність культури.

Остання думка важлива якраз у контексті досліджуваного питання. Адже в розробках останніх десятиліть дедалі чіткіше мова йде про необхідність вивчення двох культур у межах соціально стратифікованого суспільства. Початок цього процесу відносять до періоду розкладу первісного ладу, особливо до етапу «вождівства», коли вже існує майнова нерівність, але ще відсутній легалізований апарат гноблення. З виділенням з єдиного егалітарного суспільства, з одного боку, багатих - «великих», «кращих», «сильних» людей чи мужів, а з іншого - бідних общинників, почалося й становлення двох польарних субкультур в єдиній культурі етносу.

Далі ці процеси еволюціонували. Протягом висхідної стадії розвитку того чи іншого класового суспільства перша з названих культур - соціальної верхівки - була передовою, більш інтегруючою. Починаючи з перших століть існування Київської Русі, ці дві субкультури сформувалися в чітко виражені явища, котрі в науці отримали назви «дружинної» та «народної» культур. Для інших етнічних угруповань використовують терміни «офіційна», «елітарна», «міська», «сільська» культури, але в цілому це суті справи не міняє.

Повертаючись до давньоруської проблематики, а конкретніше - до питання про існування єдиної народності, нагадаємо про досить інтенсивне пересування князівських сімей і їх оточення зі столу на стіл. У суперництві за «місце під сонцем» до окремих коаліцій могли вступати князі зі своїми військовими дружинами та найманцями з різних східнослов'янських територій, а географічне положення їхніх земель при цьому не мало жодного значення. Особливо це було характерним для доби феодальної роздробленості.

Але інтенсивні мікроміграційні процеси (особливо у верхніх прошарках суспільства) відбувались і раніше, що було пов'язано зі становленням та зміцненням верховної власності держави на плеїнній території й проникненням туди представників великокнязівського київського апа-

рату. Також у літописах зафіксоване переселення Володимиром Святославичем «кращих мужів» з північних районів на південь для оборони від степняків на рубежі I—II тис. н. е. Та й «відкритість дверей» у великокнязівських військових формуваннях для професіоналів незалежно від їхньої етнічної належності сприяло відмиранню старого відособлення. Втім, такі контакти серед розселеного на значних просторах мас простого люду займали мізерну частку від загального числа випадків.

Також слід нагадати, що у феодальному суспільстві світосприйняття було релігійним. Тому на вищому рівні етнічної ієрархії в основу етнічної самосвідомості закладався й чіткіше проявлений у ті часи конфесійний критерій, що виявився досить стійким. Він легко набував етноконфесійного характеру. В конкретній східноєвропейській ситуації введення християнства за православною обрядовістю в 988 р. і його дальше поширення також можна сприймати як ще одну ідеологічну ланку в етнічному розвитку східних слов'ян.

Але, певна річ, на початкових етапах поширення християнських ідей не всі неофіти мовчально ставали ширими послідовниками нового вчення (це сталося вже пізніше - після глобальної катастрофи XIII ст., коли загибель держави розглядалася як божа кара за гріхи земні). Існують і факти про відданих язичників у перші століття II тис. н. е. Також не слід забувати й про численних «двоєвірців», серед яких переважали у кількісному відношенні представники нижчих соціальних прошарків.

Повертаючись ще раз до проблеми двох культур у суспільстві Київської Русі, слід вказати на те, що всі наявні факти єднання відносяться до носіїв елітарної культури, які й були виразниками єдності в рамках тогочасного суспільства. Навряд чи можна обґрунтувати належність Володимира Святославича або Ярослава Мудрого до російської чи української правлячої верхівки - обидва починали правити на східнослов'янській півночі, в Новгороді Великому, а перейшовши на київський стіл, звершили головні свої діяння і віддали сили на благо країни. А їхній батько та дід Святослав Ігорович узагалі бажав перенести центр своєї держави з Середнього Подніпров'я далі на захід. Як повідомляв літописець під 969 р., князь-воїн заявляв своїй матері Ользі та боярам: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї». Ситуація цілком нормальна для часів формування ранньофеодальних імперій, коли зовнішня експансія була одним з головних чин-

ників становлення державних територій. Але зовсім неможлива для часів стабільних кордонів сучасних державних утворень. І це слід враховувати політичним лідерам сьогодення.

Ще більше ускладнилася ситуація в пізніші часи існування Київської держави. Ось лише кілька прикладів. Володимир Мономах: займав ростовський, смоленський, володимир-волинський, знову смоленський, чернігівський, переяславський, а потім київський столи. Його син Мстислав Великий: новгородський, ростовський, смоленський, знову новгородський, белгородський, київський столи. Показовою є і доля іншого сина Мономаха - Юрія Долгорукого: він був князем ростово-суздальським (чотири рази), переяславським (двічі), городецько-остерським (один раз), київським (тричі). В столиці Русі всі троє і поховані.

В той же час, широкі народні маси в інтеграційних процесах брали участь досить слабо. Важко уявити високе усвідомлення своєї єдності селянами - смердами, які проживали, наприклад, під Галичем і Курськом, не говорячи вже про жителів сільської місцевості на Волині й Новгородщині. Їхні «світи» були набагато конкретнішими та реальнішими для тієї епохи, становили набагато менші розміри. Це передусім обумовлювалося системою контактів у кінці I - на початку II тис. н. е. для переважної більшості тогочасного люду. Тому слід погодитися з думкою, що в середньовічні часи, з точки зору сучасної науки, досить значна частина населення була безетнічною.

Прийняття гіпотези, що давньоруська етнічна спільнота існувала на рівні носіїв елітарної культури й не сприймалася масами рядового населення (в першу чергу пануючим у кількісному відношенні сільським людом), дає змогу більш

логічно реконструювати механізм подальшої появи на історичній арені українців, росіян та білорусів, а також пояснити відсутність спроб етнічної інтеграції всього східноєвропейського слов'янського населення після катастрофи ХІІ ст., коли держава їхня загинула. Відстоювання твердження про міцні та всесторонні зв'язки по горизонталі й вертикалі в ІХ-ХІІІ ст., в основі якого лежать ще «Тези про 300-ліття воз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)», продекларовані ЦК КПРС, не дозволяє обґрунтовано вказати на причини, що привели до швидкого розділення східних слов'ян на три гілки.

Враховуючи сьогоденню ситуацію з «перетягуванням канату» в питанні давньоруської спадщини, доцільним буде навести одне висловлювання М. С. Грушевського: «Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, писменством і культурою. Ви, Велико-роси, признається теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою останню печать на наше життя: відродження ХVІ віку, козаччину, великі народні повстання ХVІІ віку, розвій українського народовладдя, козацького демократизму».

Один з героїв відомого російського письменника Г. Успенського, відставний військовий писар Хрипушин перемагав в усіх дискусіях тому, що він опонентів перекрикував і перепивав. Але таке може бути лише в гумористичних творах. У реальному житті, науці та політиці подібні «методи» неможливі. Тож подальше вивчення давньоруської спадщини повинно проходити зважено, аргументовано, спокійно, без будь-якої суб'єктивності та заангажованості.

O. Motsia

KYIV RUS': STATE, CULTURE, NATION

The urgent questions of the history of Kyiv Rus', which are still discussed by scholars in different fields of study, are examined in the article: from the official point of view, traditional one for the recent Soviet times till the attempt to propose the author's opinion about some questions which are not fully studied.